

SIŁA EMOCJI W BADANIACH TERENOWYCH

WIKTORIA KUDELA-ŚWIĄTEK

Próbując uchwycić istotę i złożoność historii mówionej/opowiadanej, chcieliśmy zaproponować czytelnikom *Rocznika Antropologii Historii* bliższe przyjrzenie się ważnemu aspektowi historii mówionej, którym są emocje. Interesują nas zarówno emocje, których doświadczają zarówno badacz, jak i narrator w trakcie badań terenowych. Teksty, które proponujemy do tomu, łączą cykl artykułów z projektu o społecznej antropologii pustki w Polsce i na Ukrainie oraz artykuły autorów o wieloletnim doświadczeniu terenowym na polu historii mówionej (socjologowie, historycy, antropologowie i folklorysty), którym temat emocji w ich codziennej pracy naukowej był i jest niezwykle bliski.

Idea cyklu artykułów, w których miałybyśmy się podzielić swoją refleksją na temat emocji w historii mówionej, powstała w grupie badaczek związanych z realizacją projektu o społecznej antropologii pustki na przykładzie powojennych miasteczek galicyjskich po obu stronach granicy pod kierunkiem dr Anny Wylegały z Instytutu Socjologii i Filozofii Polskiej Akademii Nauk, który był realizowany w latach 2014–2021¹.

Centralną koncepcją wspomnianego projektu jest „pustka społeczna”, zjawisko charakterystyczne dla Europy Środkowej i Wschodniej podczas II wojny światowej i bezpośrednio po niej, które było skutkiem masowych czystek etnicznych, socjalistycznych oraz sowieckich przekształceń gospo-

WIKTORIA KUDELA-ŚWIĄTEK – historyk, filolog i pedagog, adiunkt w Instytucie Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. E-mail: wiktoria.kudelaswiatek@gmail.com. ORCID 0000-0001-9559-0784

¹ Badania były realizowane w ramach projektu Anny Wylegały *Social anthropology of the void: Poland and Ukraine after World War II*, financed by the National Program for the Development of the Humanities”, no. 0101/NPRH3/H12/82/2014.

darki, przesiedleń i migracji (Wylegała 2020). Skupiając się zarówno na wymiarze materialnym powojennej zmiany społecznej (np. przejmowaniu własności), jak i na subiektywnej sferze społecznych praktyk i relacji, projekt miał na celu zbadanie procesów uzupełniania/zastępowania nowymi brakującymi elementami życia społecznego w społecznościach lokalnych Polski i Ukrainy. Interesowało nas to, w jaki sposób zapełniana była pustka po usuniętych przez wojnę i procesy powojennych zmian grupach społecznych (np. wywłaszczonych lub deportowanych właścicieli ziemskich, ziemiaństwie, zamożnych chłopach), grupach etnicznych (zamordowanych lub deportowanych Żydach, Polakach, Ukraińcach) oraz zawodowych (np. szewcach, aptekarzach, lekarzach lub – szerzej – rzemieślnikach, inteligencji). Analiza dotyczyła zmian w strukturze własności, dysfunkcyjności ekonomicznej, zmian w praktykach społecznych i kulturowych oraz zmian w relacjach i normach społecznych na poziomie psychologicznym. Bazę źródłową projektu stanowiły przede wszystkim dokumenty osobiste i dokumenty życia społecznego (w tym wywiady i relacje biograficzne), a także źródła administracyjne. Projekt zakładał przeprowadzenie pogłębionych studiów przypadku w społecznościach lokalnych i umieszczenie ich w szerokim kontekście regionalnym. Przedsięwzięcie było realizowane w ścisłej współpracy z partnerami ukraińskimi oraz we współpracy interdyscyplinarnej historyków, socjologów i antropologów (IFiS PAN b.d.).

Prowadząc badania terenowe w Polsce i na Ukrainie (2017–2019) w ramach projektu, nasz zespół doszedł do wielu wniosków o nieprzekazywalności ludzkiego doświadczenia życiowego jako takiego, a szczególnie doświadczenia traumatycznego, granicznego, opowiadanego z perspektywy czasu oraz zmian obyczajowych i kulturowych. W istocie rzeczy ważne okazało się przyjrzenie się zarówno emocjom rozmówców, jak i naszym własnym na różnych etapach badań terenowych i pracy z narracjami. Zwróciliśmy także uwagę na to, że nasze autoetnograficzne doświadczenie terenu zmienia optykę postrzegania historii mówionej jako praktyki badawczej, możliwości i ograniczeń, które w sobie kryje.

Zważywszy na dialogiczność i performatywność historii mówionej jako praktyki badawczej, wychodzimy z założenia, że dostrzeżenie i zrozumienie sposobu przeżywania emocji przez badacza i rozmówcę jest kluczowe dla prowadzenia wywiadu, analizy nagrywanych narracji i prezentacji. Ważne są dla nas emocje zarówno badacza, jak i narratora, ponieważ uważamy, że w przestrzeni między tymi dwoma światami emocjonalnymi powstaje narracja, która jest później przedmiotem analizy.

Jak w przypadku wielu tematów związanych z osobowością badacza i kontekstem kulturowym, w którym on funkcjonuje, temat emocji w badaniach

terenowych pozostaje niejednoznaczny. Istnieje przekonanie, że emocjonalne dystansowanie się, podobnie jak neutralność światopoglądowa, świadczy o profesjonalizmie badacza. Jak też zauważa James Clifford:

Osobiste doświadczenia etnografa, zwłaszcza te dotyczące uczestnictwa i empatii, są uznawane za centralne w procesie badawczym, ale są mocno ograniczone przez bezosobowe standardy obserwacji i „obiektywny” dystans (Clifford 1986, 13).

W przekonaniu Martyna Hammersleya i Paula Atkinsona gwarancją poprawności wykonania badań terenowych jest pozostanie w pozycji marginalnej (*managing marginality*):

Zawsze musi pozostać jakaś odskocznia, pewien społeczny albo intelektualny dystans. Bo to właśnie w przestrzeni wyznaczonej przez ten dystans dokonuje się analityczna praca etnografa. Bez dystansu, bez takiej pracy analitycznej, etnografia nie może stać się niczym więcej niż tylko autobiograficzną relacją z osobistej przemiany. Byłby to niewątpliwie zajmujący i cenny dokument, jednakże nie stanowiłby studium etnograficznego (Hammersley i Atkinson 2007, 90).

Nie można jednak wykluczać tego, że:

obiektywny obserwator prawdopodobnie wypełni proces interpretacji własnymi presumpcjami zamiast uchwycić procesy, w jakie jest uwikłana jednostka społeczna (Kleinman i Copp 1993, 27).

Przekonanie to jest dodatkowo wzmacniane poglądem, że pracę analityczną wykonuje się poza terenem. Proces badawczy w terenie rządzi się swoimi prawami, a proces analizy swoimi. Postrzeganie tych procesów jako równoległych, a nie wzajemnie zależnych skutkuje przekonaniem o tym, że gwarancją dobrze przeprowadzonych badań terenowych miałyby być stworzenie pozytywnych relacji z narratorami w oparciu o empatyczne współodczuwanie. A proces analizy powinien zasadać się na metodologii wynikającej z określonego konceptu teoretycznego, który jest przedstawiony na początku wywodu. Stoję jednak na stanowisku, że emocje odczuwane w trakcie badań terenowych (a zwłaszcza te, które pojawiają się na samo wspomnienie doświadczeń terenowych) są istotnym elementem analizy. Osobiste doświadczenie terenu jest nieraz tak silne, że nie da się go odseparować od pracy intelektualnej nad zebrany materiałem.

Kwestie emocji, zarówno pozytywnych, jak i negatywnych, podejmowano już w literaturze przedmiotu, choć ta druga grupa stanowi mniej poznany aspekt specyfiki badań terenowych (Kleinman i Copp 1993, 27).

Wprawdzie poznanie emocji towarzyszących pracy w terenie i późniejszej pracy analitycznej jest istotnym narzędziem w antropologii refleksyjnej, jednakże jak stwierdza James Davis, *reflexive turn* na przełomie lat 80. i 90. XX wieku nie docenił dostatecznie wagi emocji i pozostawił ten temat na marginesie metodologicznym badań społecznych. Sam J. Davis we wstępie do swojej klasycznej już pracy zatytułowanej *Emotions in the Field: The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experiences* podkreśla:

emocje wywoływane podczas pracy w terenie mogą być wykorzystane do wyjaśniania tego, jak rozumiemy sytuacje, ludzi, społeczności i interakcje składające się na teren, do którego wkraczamy (Davies 2010, 1).

W podobnym duchu myśli także Ghassan Hage:

Mówienie o emocjach przez antropologów w tej dziedzinie z konieczności ukazuje osobiste wymiary charakterystyczne dla każdego badacza. Dzieje się tak nawet wtedy, gdy koncentrujemy się na tematach, które mają bardziej dotyczyć społecznego, politycznego lub strukturalnego położenia antropologa w ogóle niż jego konkretnej biografii. Jak to już zostało odnotowane, badacze, którzy pracowali nad tematem emocji, zawsze znajdują się pomiędzy tym, co jednostkowe, i tym, co zbiorowe, osobiste i publiczne, psychologiczne i społeczne. Chociaż z pewnością nie jest to powód, aby przestać mówić o emocjach antropologów, powinno się bowiem podjąć krytyczną refleksję nad tym, co to znaczy mówić o emocjach w tym kontekście (Hage 2010, 132).

Tymczasem lęk przed negatywną oceną środowiska badawczego jest zasadniczo silniejszy aniżeli świadomość konieczności dokonania autorefleksji nad własnymi emocjami, które towarzyszą nam w trakcie badań terenowych. Geraldine Lee-Treweek, rozpoczynając swój artykuł o stresie, który towarzyszył jej badaniom nad mieszkańcami domów opieki społecznej, wspominała o swoim wcześniejszym niepokoju wynikającym z potrzeby wyrażania emocji w kontekście pracy naukowej:

Przypominam sobie, że bałam się, że wspominając o moich emocjach [w doktoracie], zostanę zinterpretowana jako „przesadnie emocjonalna”, co w jakiś sposób podważy moją analizę. Jednak z perspektywy czasu wydaje mi się, że praca w domu opieki w Bracken Court skłoniłaby do refleksji na temat emocji i etyki większość osób. Badania nad starością z racji swego charakteru cielesnego są doskonałym przykładem trudnego, refleksyjnego programu badawczego. Trudno jest bowiem budować relacje z uczestniczką, która może

przypominać siebie samą w przyszłości. [...] Są to kwestie, o których niełatwo dyskutować w środowisku akademickim. Trudno jest wejść do promotora i powiedzieć: „Czuję się winna” lub „Martwi mnie starzenie się”; czyichś uczuć często nie ma na seminaryjnej wokandzie, a mimo to są one kluczowe dla pomyślnego napisania rozprawy. Przedstawianie uczuć w życiu akademickim podlega tyłuż reglamentacjom, ile życie osobiste w ogóle i nie wszystkie emocje są akceptowalne przez środowisko (Lee-Treweek 2000, 116–117).

W ten sposób zagadnienie emocji najczęściej jest domeną osobistych przeżyć badacza i czasem – poza kilkoma budującymi wzmiankami na temat tego, że badania terenowe są obciążające dla psychiki badacza, w sekcji dotyczącej zastosowanych przez niego metod – nie pozostaje po nich udokumentowany ślad.

Jednakże jak zauważają Sherryl Kleinman i Martha A. Copp, dołączanie informacji na temat własnych emocji jest niebezpieczne jeszcze w innym kontekście recepcji wyników badań terenowych. Istnieje przecież ryzyko, że wnioski płynące z obserwacji badacza mogą zostać odebrane jako nierzetelne z racji jego emocjonalnego zaangażowania. W ich opinii zwłaszcza wypowiedziane wprost negatywne emocje, których badacz doświadczył w trakcie badań terenowych, np. wstręt lub niechęć, będą prawdopodobnie mniej akceptowalne przez środowisko naukowe niż empatia i radość (Kleinman i Copp 1993, 13). Ale przecież jesteśmy ludźmi, a zatem odczuwamy emocje, i to one rzutują na to, jak prowadzimy badania terenowe i jak analizujemy ich wyniki. W tym miejscu powrócę raz jeszcze do słów G. Hage:

Chociaż z pewnością nie jest to powód, aby przestać mówić o emocjach antropologów, powinno się bowiem podjąć krytyczną refleksję nad tym, co to znaczy mówić o emocjach w tym kontekście (Hage 2010, 132).

Jak sądzę, refleksyjne spojrzenie na emocje badacza jest możliwe pod dwiema postaciami: z jednej strony badacz może być zachęcany do panowania nad swoimi emocjami, z drugiej zaś do przyglądania się swoim emocjom w trakcie pracy w terenie. Dlatego też w niniejszym tomie proponujemy czytelnikowi przyjrzenie się emocjom, które towarzyszyły naszym badaniom terenowym w projekcie „Społeczna antropologia pustki”, oraz spojrzenie na perspektywę innych badaczy.

Z racji tematyki projektu proponowane artykuły są oparte na badaniach terenowych prowadzonych w latach 2017–2019 w Polsce i na Ukrainie i tematycznie oscylujących wokół doświadczenia ostatniej wojny światowej i powojennego na terenie Galicji. Badania były realizowane w międzynarodowym

zespole polsko-ukraińskim. Każda z autorek korzysta jednak z jakiejś części ogromnego zasobu nagrań zebranych podczas projektu, dlatego w poszczególnych artykułach zaznaczono każdorazowo, o który sezon i teren (rozumiany geograficznie) badań chodzi.

Tekst autorstwa **Haliny Bodnar** porusza kwestię towarzyszenia w przeżywaniu emocji oraz próby rekonstruowania tej interakcji w badaniach na podstawie nagrań zarchiwizowanych. Autorka analizuje historie mówione mieszkańców Galicji Wschodniej odzwierciedlające złożony proces (nie)wypełniania „społecznej pustki” po wojnie, w tym także o społecznościach etnicznych, które wyginęły w czasie wojny lub zostały zmuszone do opuszczenia tego terenu; o konfliktach etnicznych, sowieckich represjach z lat 30.–40. XX wieku. Szczególną uwagę autorka zwraca na emocje w praktykowaniu historii mówionej dotyczącej traumatycznych przeżyć i trudnej przeszłości. Autorka wyodrębniła w każdej z analizowanych narracji trzy poziomy doświadczenia emocji, mianowicie: fabułę opowieści (świadectwa), historię odseparowania, cierpienia i utraty oraz milczenia – niewypowiedzianej i przytłumionej części doświadczenia. Historie ludzi urodzonych w latach 20., których wysłuchiwała autorka, są szczególnie barwne i przejmujące. Są to opowieści młodych ludzi, którzy nie mogli dokonywać wyborów życiowych, bo były one ograniczone sytuacją społeczną i polityczną tego regionu w sposób szczególnie dotkliwy. Zdecydowana większość rozmówców urodziła się w latach 30. XX wieku – ich historie to traumatyczne świadectwa dzieci o sieroctwie, ciężkiej pracy fizycznej i traumie, niespełnionych marzeniach, niezaspokojonych ambicjach i szansach edukacyjnych, o niesatysfakcjonującym życiu osobistym. Są pośród nich także osoby, które były naocznymi świadkami Holokaustu, stanowiącego zwykle emocjonalną kulminację ich narracji biograficznych. Analiza dokonana przez autorkę potwierdziła też jej pierwotną hipotezę o tym, że narratorzy stosują strategię odcinania się od emocji związanych z traumatycznymi przeżyciami.

Z kolei **Marta Duch-Dyngosz** poddaje refleksji znaczenie miejsca w studio-waniu pamięci potocznej jako fenomenu, który pozostaje zarówno nośnikiem pamięci dla aktorów społecznych, jak i produktem narracji, przypisywanych przez aktorów znaczeń, wartości, emocji oraz podejmowanych wobec niego działań. Na podstawie studium przypadku niewielkiego miasta i okolicznych miejscowości autorka próbuje ukazać złożoność związków miejsca z pamięcią i wynikających z tego konsekwencji dla prowadzenia badań terenowych. Podkreśla, jak w miejscu kumulują się doświadczenia biograficzne, kształtując sytuację, w której partykularna perspektywa zaangażowania w przeszłe wydarzenie, odczuwane emocje, reakcje ciała przeplata się z nadawanymi im w późniejszym życiu interpretacjami, znaczeniami czy wartościami. Dla ludzi, którzy mają żywą pamięć o konkretnych wydarzeniach, można mówić o ukształtowa-

niu się partykularnej pamięci miejsca, która ucieleśnia jednostkową historię, sprzęgając z nim emocje i ciało interlokutora. Wyzwaniem dla badacza jest odnalezienie się w tej specyficznej topografii pamięci, przywoływanej nie tyle za pomocą słów, ile przez gesty, spojrzenia, mimikę twarzy, a nawet tembr głosu. W takiej sytuacji badacz musi dołożyć starań, by zbliżyć się do sposobu, w jaki rozmówczyni/rozmówca doświadcza, pamięta, wyobraża sobie to miejsce. Zdaniem autorki jednym z takich nośników znaczeń mogą być wyrażane w trakcie wywiadu emocje, które stają się szansą na zrozumienie przywoływanych wspomnień.

W swoim tekście **Wiktoria Kudela-Świątek** stoi zaś na stanowisku, że emocje badacza doświadczane w trakcie badań terenowych mogą być zarówno karą, jak i błogosławieństwem dla jego pracy analitycznej. Są bowiem sytuacje i tematy badań, w których dzielenie się doświadczeniami rozmówców i wczuwanie się w nie może być ciężarem dla badacza. Dlatego warto zastanowić się, co możemy zrobić, z jakiej lub też czyjej pomocy skorzystać, by poradzić sobie z trudnymi emocjami. W innych sytuacjach z kolei głębokie porozumienie z naszymi rozmówcami – w psychologii zwane (z angielskiego) *rapport* – zapewnia wgląd w ich doświadczenia, dając nam podstawę do interpretacji opowiadanych przez nich historii. Autorka stawia sobie za cel opowiedzenie o trudnych emocjach, jakich doświadczyła podczas swoich badań terenowych na Ukrainie w latach 2017–2019. Przed omówieniem kilku przykładów ze swojej praktyki badawczej przedstawia również główne kierunki badań nad trudnymi emocjami doświadczanymi przez badacza podczas badań terenowych. Na koniec wykorzystuje te obserwacje i refleksje do wyciągnięcia wniosków dotyczących przyszłego wsparcia psychologicznego dla badaczy stosujących w swojej praktyce metodę badań terenowych.

Z kolei **Marta Havryshko** podejmuje temat emocji, których doświadcza badacz w trakcie badań terenowych. Autorka skupiła się na bogatej paletce emocji doświadczanych w trakcie badań terenowych przez badaczy zajmujących się traumatycznymi wydarzeniami historycznymi, zwłaszcza tymi z okresu II wojny światowej i Holocaustu. Opierając się na własnym doświadczeniu badawczym w praktykowaniu historii mówionej trudnych relacji międzyetnicznych i przemocy na zachodzie Ukrainy (Galicja Wschodnia) w czasie II wojny światowej, autorka analizuje jej osobiste negatywne reakcje emocjonalne w trakcie całego badania oraz ich wpływ na jej osobę, narratorów i cały proces badawczy. Przedmiotem analizy w artykule są sytuacje wywołujące podczas badań terenowych takie niepokojące uczucia i emocje, jak: wrażliwość, poczucie winy i wstyd. Artykuł zawiera również spostrzeżenia związane ze strategiami radzenia sobie ze stresem i traumą, które mogą być wykorzystane przez innych badaczy zajmujących się problemami emocjonalnymi w tej dziedzinie.

Właśnie te dwa wspomniane wyżej teksty niezwykle trafnie oddają dycho-
tomię emocji i atmosferę badań terenowych. Po pierwsze, obie autorki zastana-
wiają się nad wagą autorefleksji w badaniach historii mówionej. O ile Wiktoria
Kudela-Świątek skupia się na wzajemnej relacji między głosem badacza
a przedmiotem badań, poruszając się na poziomie refleksji autoetnograficznej,
i zastanawia się nad sposobami radzenia sobie z trudnymi emocjami w terenie,
o tyle celem Marty Havryshko jest przedstawienie wartości dodatniej, która tkwi
w myśleniu w kategoriach psychoanalitycznych jako źródle interpretacji nagrań
historii mówionej. Autorefleksja w badaniach usprawnia proces analityczny
i interpretację, może stać się aktem politycznym oraz przynieść świadomość
psychoanalityczną i krytyczną. Po drugie, dla Wiktorii Kudeli-Świątek konflikt
polsko-ukraiński w Galicji, wokół którego zakotwiczały się fabuły większości
narracji, jest bardzo odległy od jej osobistej historii. W przypadku Marty Havry-
shko jest on jej natomiast bardzo bliski, co dodatkowo obciążało ją emocjonal-
nie w trakcie badań terenowych. Niemniej społeczne oczekiwanie rozmówców
było takie, że obie badaczki wykażą się dużym zrozumieniem dla ich postawy
w czasie okupacji niemieckiej, ich wyborów i decyzji. Dlatego zestawienie ze
sobą tych dwóch artykułów, czyli dwóch perspektyw, pozwala na dostrzeżenie
w emocjach towarzyszących badaniom terenowym siłę pogłębiającą naszą
refleksję nad znaczeniem pokonywania osobistych trudności w trakcie badań
terenowych i wzajemnej pomocy emocjonalnej w obrębie zespołu badawczego.

Uwagi na temat emocji, które powstały na marginesie naszych własnych
badań terenowych, nie są wyjątkowe ze względu na tematykę projektu czy też
dobór rozmówców. Wręcz przeciwnie – z podobnymi trudnościami spotykają
się badacze poruszający się także w obrębie badań nad traumą. Dlatego do
podzielenia się swoimi refleksjami i wnioskami zaprosiliśmy także trzech
badaczy, których doświadczenia są szczególne pod względem emocjonalnym.

W tej części tomu **Marcelina Jakimowicz** przedstawia refleksję dotyczącą
wykorzystywania wywiadu biograficznego w badaniach nad pamięcią o doświad-
czeniach wojennych opartą na opowieściach, z którymi można się spotkać
„w terenie”. Artykuł skupia się na refleksjach z etnograficznych badań tereno-
wych płynących z rozmów z osobami pamiętającymi II wojnę światową,
w większości z przesiedleńcami z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej na
Dolny Śląsk, ale także z rozmów przeprowadzonych wśród osób o polskich
korzeniach zamieszkałych na Litwie, Białorusi i Ukrainie. Osia artykułu są
doświadczenia zdobyte podczas badań terenowych, wielokrotnie są to opowie-
ści „o nienagranych wywiadach” i o tym, co zostało zapisane w notatkach bądź
dostrzeżone „na marginesach” opowieści. Artykuł został podzielony na cztery
części. W pierwszej autorka przedstawia specyfikę wywiadu biograficznego
i dylematy pojawiające się podczas badań nad pamięcią o doświadczeniach

wojennych. Kolejne trzy części są związane z osią artykułu, którą stanowią pojęcia: milczenia, kłamstwa i wstydu. Pojęcia te nie mają wyraźnych granic, częstokroć zazębiają się, co czytelnicy będą mogli zauważyć na przykładzie przytaczanych opowieści. Badaczka wykorzystuje je, by ukazać sytuacje, które może napotkać badacz w czasie prowadzenia badań. Nie daje przy tym prostych rozwiązań problemów poruszanych w artykule, wyrażając jednocześnie nadzieję, że refleksje na temat samego spotkania, problemów etycznych i dylematów pojawiających się w trakcie badań terenowych przybliżą ich specyfikę i uwrażliwią na etyczną stronę ich prowadzenia.

W tekście pt. *When a Historian Meets Vulnerability. Methodological and Ethical Aspects of Research on Sensitive Topics and with People Affected by Difficult Experiences* **Jakub Gałęziowski** przybliży natomiast swoje wnioski powstałe w trakcie realizacji projektu *Children Born of War – Past, Present and Future* (H2020). Autor w trakcie trwania projektu zidentyfikował różnorodność i częstotliwość zjawisk traumy, które musiał przetworzyć, biorąc pod uwagę, jak wpływa to na jego poczucie siebie i własne życie. Autor przekonuje, że badacz doświadcza traumy nie tylko poprzez czytanie o traumatycznych wydarzeniach (pełnych przemocy), ale także przez dawanie świadectwa narracji o traumie oraz interakcję z trudnymi wspomnieniami o nich i emocjami, które temu towarzyszą. Szukając odpowiedzi na swoje dylematy, autor zapożyczał narzędzia i umiejętności z różnych dyscyplin. Nauczył się, jak podejść do traumy i wykorzystać tę wiedzę w badaniach historycznych. Po wielu latach badań terenowych odnalazł własny sposób na to, jak można się bronić przed krzywdą (wtórna traumatyzacja), a także chronić tych, którzy dzielą się z nim swoimi historiami. W prezentowanym artykule chciałby zaś przedstawić innym badaczom swoje przemyślenia w zakresie pracy z wrażliwymi wspólnotami na tematy trudne i tematy tabu. Autor zbadał teoretyczne, metodologiczne i etyczne wyzwania napotykane podczas badań grupy osób, dla których główną zbrodnią było „urodzić się z niewłaściwego ojca”, będącego przedstawicielem wroga.

Historia mówiona, w odróżnieniu od innych form zapisywania i przechowywania przeszłości, daje możliwość rejestrowania nie tylko faktów z życia, ale też tego, jak było ono przeżywane i doświadczane przez samych narratorów. Jednocześnie to właśnie emocje najczęściej stanowią przeszkodę w nawiązaniu relacji – wstyd, lęk, onieśmienie mogą blokować rozmówców. Badacz musi nieraz podejmować decyzję, o co może, a o co nie powinien pytać. W rozmowie zdany jest na swoje wyczucie i etykę badawczą.

Wychodząc z takiego założenia, w swoim artykule **Anna Maciąg** podjęła badania nad doświadczeniem psychoterapeutów pracujących w latach 1945–1989 w Polsce. W jej opinii psychoterapeuci ze względu na specyfikę swojej pracy nie tylko sami byli, być może bardziej niż inni, świadomymi uczestnikami

wydarzeń, ale i w pracy z pacjentami na przestrzeni lat i zmieniających się okoliczności byli blisko człowieka – jego odczuć, emocji, trudności związanych z funkcjonowaniem i odnajdywaniem się w zmieniających się warunkach społecznych i politycznych. Każdy z 20 nagranych przez nią wywiadów z najstarszym pokoleniem polskich psychoterapeutów zawiera dwie części – pierwszą stanowi swobodna relacja biograficzna, w której świadkowie opowiadają o doświadczeniach własnych, druga odwołuje się do ich doświadczeń z pracy psychoterapeutycznej z klientami. Poprzez analizę nagrań badaczka podjęła próbę odpowiedzi na pytania, jakie piętno na codziennym życiu Polaków i ich kondycji psychicznej odcisnęła II wojna światowa oraz jak Polacy radzili sobie ze wstrząsami i przeobrażeniami w badanym okresie.

Ważnym uzupełnieniem części tematycznej tomu są artykuły **Tetiany Pastushenko** i **Natalii Otrishchenko**. Autorki eksplorują tematykę emocji obecną w literaturze przedmiotu i praktyce badawczej. Tetiana Pastushenko analizuje literaturę naukową opartą na badaniach jakościowych prowadzonych wśród kobiet dotkniętych przemocą w czasie wojny i okupacji na terenie obecnej Ukrainy. Natalia Otrishchenko podzieliła się z kolei swoimi doświadczeniami z pierwszego na Ukrainie spotkania grupy wsparcia dla badaczy w Centrum Historii Miejskiej we Lwowie. Zorganizowano je dzięki naszemu projektowi, ponieważ Centrum było naszym partnerem w trakcie realizacji badań terenowych. Spotkanie miało charakter warsztatowy i było prowadzone przez psychoterapeutę, który udzielił uczestnikom cennych wskazówek, jak radzić sobie z trudnymi emocjami w trakcie badań terenowych.

Wszystkie teksty układają się zaś w patchworkowy obraz tego, jak emocje są obecne w badaniach terenowych praktykowanych w ramach antropologii historycznej, historii mówionej, antropologii czy socjologii. Mam też nadzieję, że zarówno uzupełnią żywą dyskusję międzynarodową na ten temat, jak i pobudzą do refleksji polskich badaczy tej tematyki.

BIBLIOGRAFIA

- Clifford, James. 1986. „Introduction: Partial Truths.” W *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography*, red. J. Clifford i G.E. Marcus, 1–26. Berkeley: University of California Press. doi: 10.1525/9780520946286–003.
- Davies, James. 2010. „Introduction: Emotions in the Field.” W *Emotions in the Field: The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experiences*, red. J. Davies i D. Spencer, 1–34. Stanford, CA: Stanford University Press. doi: 10.1515/9780804774260–003.

- Hage, Ghassan. 2010. „Hating Israel in the Field: On Ethnography and Political Emotions.” W *Emotions in the Field: The Psychology and Anthropology of Fieldwork Experiences*, red. J. Davies i D. Spencer, 129–154. Stanford, CA: Stanford University Press. doi: 10.1515/9780804774260–008.
- Hammersley, Martyn, i Paul Atkinson. 2007. *Ethnography: Principles in Practice*. London: Routledge. doi: 10.4324/9780203944769.
- IFiS PAN. b.d. „Społeczna antropologia pustki – Polska i Ukraina po II wojnie światowej.” Strona internetowa *Instytutu Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk*. Dostęp [6.12.2020]. <http://www.ifispan.pl/spoleczna-antropologia-pustki-polska-i-ukraina-po-ii-wojnie-swiatowej/>.
- Kleinman, Sherryl, i Martha A. Copp. 1993. *Emotions and Fieldwork*. Newbury Park: Sage. doi: 10.4135/9781412984041.
- Lee-Treweek, Geraldine. 2000. „The Insight of Emotional Danger: Research Experiences in a Home for Older People.” W *Danger in the Field: Risk and Ethics in Social Research*, red. G. Lee-Treweek i S. Linkogle, 114–131. London: Routledge. doi: 10.4324/9780203136119.
- Wylegała, Anna. 2020. „The Void Communities: Towards a New Approach to the Early Post-war in Poland and Ukraine.” *East European Politics and Societies and Cultures* 35 (2). doi: 10.1177/0888325420914972.